

Kánon (és) tankönyv az ezredforduló nyitányán Szegedy-Maszák Mihály: *Irodalmi kánonok*

Az a kérdés, hogy lehetséges-e (a) különböző (nyelvű) kánonokat alakítani, a kano-
nizáció(k) szempontjait mérlegelni, a közreműködő stratégiák előfeltevéseit „közös”
nevezőre hozni pusztán egyetlen kötet kijelentései alapján, rendkívül sok dilemmát
vethet fel és fedhet el. Éppen ezért már e recenzió elején arra kell utalnunk, hogy
Szegedy-Maszák Mihály igencsak szerteágazó és összetett, folyamatos önkorrekciók
kérdésirányai mentén (is) szerveződő irodalomszemléletét végigkíséri a kánonok
mibenlétéről való gondolkodás. Kezdve a tankönyvlogikák kivitelezhetőségén, a tör-
téneti kánonok „mozgásain” át a posztmodern „kor” dekanonizációs stratégiáinak
értelmezéséig. Úgy is fogalmazhatnánk: az az olvasó, aki orientálódni kíván egy-egy
kánon, illetve magukat a kánonokat meghatározó preferenciák területén, biztonság-
gal nyúlhat a szerző tanulmányaihoz, monográfiáihoz. Természetesen nem feltétle-
nül azért, mintha azok minden esetben kész válaszokkal szolgálnának, hanem inkább
azért, mert a bennük körvonalazódó kérdező magatartás ténylegesen jelzi az adott
problémák „útvesztőit”. Többek között ezért is lehet nagy jelentősége annak, hogy
Szegedy-Maszák Mihály *Irodalmi kánonok* című tanulmánykönyvének 4.(!) oldalán
tanönyvként határozza meg önmagát a kézben tartott mű. Lehetséges persze „önál-
ló” munkaként tárgyalni eme „korpust”, mégsem tűnik megkerülhetőnek annak
előzetes „alaktana”, hiszen a kötet beszélői több helyütt is „újraolvasásról” adnak
számot, mozgásba hozva az elrendezettnek gondolt prepozíciókat. Vagyis az éppen
„aktuális” viszonyok rekontextualizációjára is óhatatlanul felszólítanak, például a
kötet *A rajongókról* szóló fejezete nem véletlenül kaphatta *Az újraolvasás kényszere* cí-
met, amelyben igen hangsúlyos az „újraolvasás” mellett a „kényszer” terminus is,
mely arra utalhat, hogy több körülmény összjátéka – például az értelmezői nyelvek
interakciója, az életmű belső tagolódása, a prózahagyomány újrendeződése stb. –
mintegy előírja a kánonátrendezés lehetőségét. Éppen ezért a következőkben (elte-
kintve a tanulmányok részletes elemzésétől) néhány olyan kérdést fogalmaznék újra,
vagy tennék fel az *Irodalmi kánonok* alapján, melyek – véleményem szerint – hozzájá-
rulhatnak a felvetődő dilemmák további megosztásához, a dologról való beszéd
fenntartásához. A kánonok létmódját érintő, nem pusztán retorikai kérdések ugyan-
is *elválaszthatatlanok* bármely, az irodalmat bármilyen szempontból közelítő (időnek
kitett) értelmezői stratégiától, interpretációs gyakorlattól. (Ezt egyébként a könyv
strukturáltsága is jelzi, hiszen miközben kánonok létmódjáról beszél, maga is kano-
nizál értésmódokat és irodalmi szövegeket, azaz lehatárol/megnyit egy/több általa
reprezentatívként létrehozott kanonizációs mechanizmust és történeti konstrukciót!)
Szegedy-Maszák Mihály tanulmányai több olyan, megfontolást érdemlő horizontból

közelítenek a kánonok létezési feltételeihez, melyek *mindegyike* – túlzás nélkül állítható – a kánonképződés szempontjából kardinálisnak bizonyul (nyelv, történetiség, fordíthatóság, műfaj, értelmezési készség, viszonylagosság, elbizonytalanítási effektus, perspektivikusság, esztétikai distancia, hagyomány, elvárás, idegenség, teoretikus előrenyúlás stb. stb.). Ezekből is csak – szelektív módon – azokra térnek ki, melyeknek esetleges destabilizációja – e recenzió szempontjából – újabb kérdéseket előlegezhet.

Talán nem tűnik elhamarkodottnak az az állítás, mely szerint Szegedy-Maszák Mihály írásai a *nyelvek* hiposztázálásakor kissé túlzott módon szembesítik azok történeti és nemzeti komponenseit, referenciáit, elméleti konzekvenciáit stb. idegenséggel, hozzáférhetőségük határaival. Mert, bár rendkívül fontos lehet annak mérlegelése, hogy a kánonok nyelvi aspektusai milyen kérdéseket körvonalaznak (például a fordíthatóság, a közvetíthetőség ellehetetlenülése, az értelmező közösségek szókincsének korlátozottsága stb. tekintetében), mégis számos dilemmát előlegez, hogy vajon lehet-e valamilyen nyelvet „teljes mértékben birtokolni”. A kötet indító gondolatmenete (*Bevezetés: A művészetek egyetemessége és viszonylagossága*) szerint ugyanis „Noha olyan irodalmárnak értelmezései nem fogadhatók el érvényesnek, aki csak egy nyelven olvas, némely művek – különösen az olyan alkotások, amelyekben a többértelműség a jelentőre, a mellékjelentés a szófejtésre vezethető vissza – csak eredeti nyelven s kizárólag olyanok számára hozzáférhetők, akik e nyelvet teljes mértékben birtokolják, tehát a történetével is tisztában vannak.” (10–11.) Az állítás és annak kontextusa aligha vitatható, mégis a „saját” nyelv bizonyos fokú uralhatatlanságának kiiktatása meg is kérdőjelezi az ilyen jellegű hozzáférhetőség abszolút érvényét. Sőt, érdemes ennél tovább is menni, hiszen éppen maga a kötet állítja sok-sok ponton, hogy mi lenne az ilyen olvasatok nélkül? Hiszen a kanonizálódó értelmezések mentén, mellett, mögött(?) mindig ott húzódik az őket lehetővé tevő interpretációs nyomok elbizonytalanító effektusa. Az olyan részleges olvasatoké, melyek éppen az idegenség kiemelését teszik lehetővé. Ezek hiányában nem lehetne mivel szembesíteni az úgymond történetileg stb. helyesnek elfogadott értelmezés(ek)e)t. Ezen a ponton már körvonalazódik a kötet egyik alapidilemmája: hierarchizálhatók-e az egyes interpretációk, és ha igen, mikor minek az alapján. De érdemes lehet visszaforgatni a kérdést: miért az anyanyelvi olvasó az egyedüli kompetens bizonyos esetekben? Más tanulmányok szerint ugyanis az anyanyelvi olvasónak szembesülnie kellene az idegen fordításokkal, hogy elbizonytalanodjék saját kompetenciáját illetően. Például: „Nehezen megválaszolható kérdés, kik is az olvasók, akik eldönthetik valamely írói teljesítmény értékét, mert mást jelent eredeti nyelven illetve fordításban megismerni valamely szöveget, sőt az sem közömbös, hogy a szóban forgó nyelv milyen mértékben sajátja az olvasónak. Mivel nem bizonyos, hogy csakis az eredetiben olvasás jogosíthat föl érvényes ítéletre, legalábbis nem magától értetődő, hogy valamely magyarul írott szöveg egyedül az anyanyelvi olvasók véleménye alapján »világirodalmi« jelentőségűnek nyilvánítható.” (*Az újraolvasás kényszere*, 77.) Ez a látszólagos antinómia mindvégig ott működik a kötetben. Azért látszólagos, mert *mindkét* komponensét számos eset igazolja, de cáfolja is egyben (a kötet feltétlen érdemei közé sorolható, hogy nem feledkezik meg erről az alapvető kérdésirányról). Tehát minden valószínűség szerint *csak* konkrét példák szemléltethetik ezen összefüggéseket, ezért sem lehet ezeket az állításokat értelmezés előtti pozícióban elgondolni.

Az előbbiekből is következően az *Irodalmi kánonok* egy másik fontos dilemmája a fordíthatóság kérdéseit érinti. Rendkívül változatos anyagon szemléltetik Szegedy-Maszák Mihály tanulmányai a *fordíthatatlanság* mibenlétét, például „James és Woolf azért is lehetett fölényben némely angol anyanyelvű kortársával szemben, mert eredetiben olvasta a francia szerzőket, és Nabokov vagy Beckett esetében is nagy előnyt jelentett a kétnyelvűség. A *Finnegans Wake* bajosan olvasható fordításban, a szövegközöttiség módozatainak gazdagsága alig érzékelhető az *À la recherche du temps perdu* lapjain, ha az olvasó nem ismeri belülről a francia irodalom múltját, és James kései regényei majd egy évszázad elteltével is jószerivel megoldhatatlan föladat elé állítják a fordítókat. Meg lehet kockáztatni az állítást, hogy a legjelentősebb modern regények a legkevésbé fordíthatók.” (*A nyelvhasználat megújításának hagyománya a modern regényírásban*, 123.) Mindez rendkívül szerteágazó kérdéseket vet fel, ezért pusztán egyetlen komponensre utalnék. Fordíthatóság és fordíthatatlanság kapcsán a kötet többször felidézi azt a vitát, amely az eredeti és a célszöveg viszonyát érinti. Példaként hozza Kosztolányit, aki a fordítást alkotásnak tekintvén a célszövegre helyezi a hangsúlyt. Ugyanakkor elmarasztalja például Adyt, aki túlságosan szabadon kezeli, fel nem ismerhetővé alakítja az eredeti szövegeket. A kettő közötti kényes határ meghúzásakor óhatatlanul felmerül a műalkotás nyelvi újjászervezésének kérdése. A *Fordítás és kánon* című tanulmány számos költői szöveg fordításainak együttolvásával szemlélteti a lehetőségeket. Kosztolányi gyakorlata mindenekelőtt azért bizonyulhat produktívabbnak a többi átköltéssel szemben, mert a jelölő játéknak is figyelmet szentel. „A rövid lírai verseknek gyakori tulajdonsága, hogy a jelentő ismétlődése mintegy kiemeli a szöveg leglényegesebb részét. Azok a fordítók, akik meg vannak győződve a jelentett elsődlegességéről, könnyen elmulasztják a hangsúlyozásnak ezt a módját.” (56.) Azonban a nyelvek emlékezetének különbözőségéből adódik, hogy „korántsem könnyű megvonni a fordítás érvényességi körét”. (68.) A nyelvi realizációjú retorikai és poétikai komponensek mellett azonban utalnunk kell egy olyan fontossá tehető tényezőre is, mely korlátozhatja a fordítás mint értelmezés hatókörét. Hiszen az idegen hang sajátként való megszólaltatásakor a *modalitás* jelesítése ugyancsak „irányíthatja” a fordítói tevékenységet, mégpedig annak kontrasztjában, hogy a saját idegensége is konstruálja a két tapasztalat közötti megfelelés lehetetlenségét. Vagyis nemcsak az eredeti szöveg modalitásának „visszaadása/változtatása” értelmében beszélhetünk a fordításról, hanem (s ez talán fontosabb) magának a fordításnak a (kanonizált) modalitása(i) alapján is, amennyiben annak egyfajta pragmatikai dimenzióját is bevonjuk az értelmezés horizontjába. (Talán jó példa lehet erre Rilke elhíresült félsorának – „Du mußt dein Leben ändern” – máig „kanonizált”, Tóth Árpádtól való átültetése, mely nem feltétlenül értéksemleges modalitású – „Változtasd meg élted!” –; s az is, hogy ez megállapításként is „visszaadható”, tompítva a parancs retorikáját; miközben mindkettő „szó szerinti” értelmezés, de akár ellentétes modalitású fordítást feltételez; ami természetesen az utóbbit legalább annyira szituálja, mint magát a Rilke-sort.)

Már utaltunk rá, hogy Szegedy-Maszák Mihály könyvében a kánonok létehez szorosán hozzátartozik az újraolvasás: „A kánon egyrészt a befogadás megismételhetőségét tételezi föl – az a mű tartozik a kánonhoz, amelyiket újraolvassuk –, másfelől a műnek új összefüggésbe helyezhetőségét sugallja. Az újraolvasás kényszerrel fölveti az értékek marandóságának és avulékonyságának a kérdését...” (*Beveze-*

tés... 7.) Vagyis e koncepció szerint az újraolvasásnak egyrészt kánonátrendező potencialitás tulajdonítható, másrészt ez több irányból is megbonthatja az adott kánon stabilitását (művek le- vagy felértékelődése az újraolvasás horizontjában). Ez implicite azt is jelenti, hogy a kánonok mozgását éppen az újraolvasás felforgató ereje szavatolja. Messze vezető kérdéseket vet fel annak mérlegelése, hogy eszerint a kanonizáció folyamata összefügghet olyan érdekeltségekkel is, melyek az újraolvasás ellehetetlenítésén, az ízlés konzerválásán fáradoznak (nagyon jó példa erre az Ady-kánon „befagyasztásának” története). Sőt arra is akad példa, hogy olyan művek kerülnek egy-egy kánon centrumába, melyek „újraolvasásai” se nem erősítik, se nem gyengítik azok kánonbeli helyzetét, mert nem kerülnek általuk új összefüggésbe. Ilyen „rendeződést” mutat például a Csokonai-kánon, amelynek közmegegyezészerűen (vö.: irodalomtankönyvek, irodalomtörténeti munkák, korszakmonográfiák, „spenót” stb.) a *Halotti versek* lenne az egyik centrumképző szöveghelye. Ugyanakkor éppen ez a mű nem rendelkezik olyan újabb, szövegközeli interpretációkkal, melyek megerősíthetnék kitüntetett pozícióját, hiszen kimerülnek a tematikai rekonstrukcióban, vagy az eszmetörténeti kontextus újramondásában. Azaz jelen esetben a kánonképződés az értelmezetlenség alakzatait tartja életben, minden bizonnyal azért, mert a *Halotti versek* retorikai, poétikai újraolvasása radikálisan megbontaná az életmű kanonizált egységét, az egységet fenntartó előfeltevések stabilitását. A szöveg heteronómiái ugyanis nemcsak átrendeznék a kanonizált struktúrákat, de meg is nyitnák a kánon szerkezetét. Kétségtelen, hogy ez korszakretorikai dilemmákat is indukálna, sőt a líraiság küszöbhelyzetének mérlegelését vonná maga után. Miközben éppen eme olvasatlanul a kánon centrumában felejtett alkotásnak a retorikai szerkezete utal önmaga pozíciójának tisztázatlanságára. Nemcsak a „lélek halhatatlanságának” részleges igazságok allegóriáivá való transzformálásán keresztül, hanem a „Lenni? vagy nem lenni?” kérdés önértelmező alakzata alapján is, mely egyben a recepciós döntéseket is prefigurálja: „Olvasónak lenni? vagy nem lenni?” (erre utalhat a hallgatóságra irányított folyamatos önkomentárok működtetése és a szerepcserék – beszélők/hallgatók – játéka is).

Ugyancsak összetett kérdéseket implikálhat a nem-elitkánonok létesülésének mi-kéntje, hiszen ezek a kánonok lehetnek azok, melyek nem feltétlenül kapcsolódnak össze az újraolvasás kényszerével, mégis létező struktúrák. Beszédesnek (és egyben persze igazolhatónak is) tartom, hogy Szegedy-Maszák Mihály könyve nem nagyon számol az ilyen jellegű formációkkal. Pedig a populáris kánonok kultusképző eljárásai, centrumátrendező stratégiái sokban hasonlítanak az irodalomtörténeti kánonok szerveződési folyamataihoz. (Például ha meg kellene neveznünk a krimi klasszikusait, akkor ezt lehetetlen volna összekötni mondjuk az Agatha Christie-értelmezések perspektívaváltásaival – merthogy azok nem nagyon jellemzőek –, mint ahogyan ez más esetekben is így lehet. Szegedy-Maszák Mihály *A bizony(talan)ság ábrándja: kánonképződés a posztmodern korban* című – e kötetben nem szereplő – kitűnő tanulmányában olvasható a következő összefüggés: „A kánoni rang... némileg emlékeztet a tulajdonnevek természetére. Ha a kánon központi részének tekintek egy művet, nem bizonygatom a nagyságát, inkább csak megnevezem az *Ilíaszt*, Dante *Commediáját* vagy Goethe *Faustját*.” *Minta a szőnyegen*, 77.) Sőt, a hatvanas–hetvenes évek amerikai fordulata óta sok-sok „hibrid” regény egyszerre több kánonnak is részét képezheti és annak alakítójává válhat. Mindez olyan kérdésekhez is elvezethet, melyeket

Szegedy-Maszák Mihály már idézett dolgozata *A rajongók* és az *American Psycho* olvashatóságának különbségei kapcsán vet fel. A két regény „összemérhetetlensége”, eltérő paradigmához való tartozása stb. azt is maga után vonja, hogy feltehetően más-más kanonizációs elvárásokat elégítenek ki vagy szituálnak újra. Ugyanakkor aligha vezethet hasonlóságokhoz például az, hogy a befogadó ismeri az amerikai regény helyszínét, New Yorkot (76.), hiszen ebből még nemigen következik a szöveg „olvashatósága” (mint ahogyan a XVII. századi Erdély és a XIX. századi Magyarország „visszahozhatatlanságából” sem). A két, eltérő hatáskészlet valóban olyan töréspontokat jelez a regénykánonok diszkurzív rendjében, melyek jelen pillanatban nem igazán hozhatók közös nevezőre. S ezen a ponton érdemes megerősíteni a tanulmány egyik megállapítását: „Talán megkockáztatható az észrevétel, hogy míg a korábbi időszakokban a különböző értelmezési közösségek nem okvetlenül tudtak egymás létezéséről, ma sokkal valószínűbb a kölcsönös érintkezés, de ez nem zárja ki nagyon különböző értékrendek egyidejűségét.” (77.) Ezért is lehetséges, hogy vannak olyan befogadók, akik együttolvassák az említett két regényt, ami nem jelenti azt, hogy ugyanannak a kánonnak újraolvasói is egyben.

A kötet által megfogalmazott számos dilemma nyitott horizontba állítása – valószínűleg – nem feltétlenül azokban az esetekben mutatkozik mértékadónak, amikor az argumentáció szólama lefedi az előfeltevések által keltett várakozásokat, vagy visszaigazolja azokat. Ilyen értelemben másodlagos kérdés, hogy a kötetben több (pozitív előjellel ellátható) szó esik-e Kosztolányiról, mint Babitsról. Hiszen az *Irodalmi kánonok* kérdésfelvetéseiből az is következik, hogy a kulturális emlékezet szövegkanonizációs mechanizmusai egyre inkább elszakadnak a monokauzális, monokulturális stb. logikáktól. Ez az átrendeződés ugyanakkor nem függetleníthető a szövegközeli olvasás „kis történeteitől” sem. Mindez olyan intertextuális viszonyulási hálót teremt, amelyen óhatatlanul mi magunk is belül vagyunk. Szegedy-Maszák Mihály értékes könyve tehát – nagyon leegyszerűsítve – arról győzi meg az olvasót, hogy nincs a kánonokról való gondolkodásnak egyedül kanonizált formája. Nem is lehet ez másként egy megkerülhetetlen tankönyv esetében.

H. NAGY PÉTER

Beney Zsuzsa: *A gondolat metaforái* *Esszék József Attila költészetéről*

„Egy vers az élet” – fogalmazott József Attila (Bányai László emlékezése szerint) a *Téli éjszakáról* szólva. „Ha öntudatlanul is, valószínű, hogy ennek az útnak a rekonstruálására tettem fel az életemet” – olvashatjuk most – más oldalról – Beney Zsuzsa új József Attila-könyvében, „a dolgok speciális megfogalmazásának kérdéseit” feszegető, „a kimondás lehetőségeinek” útjait kereső szavak sorában. „Ha soha le nem írhatnám, ha semmi reményem nem lenne megjelenésére, akkor is József Attilának éppen ez a verse [ti. az *Eszmélet*] foglalkoztatna leginkább” – fogalmaz könyvének további, legnagyobb súlyú szakaszában.